

نمونه‌ای فاخر از گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت: ماهنامه الإسلام^۱

حیدر عیوضی*

چکیده

ماهنامه الإسلام نخستین نشریه مذهبی است که در دهه نخست قرن بیست (۱۳۲۰ هـ.ق/۱۹۰۳ م. - ۱۳۲۳ هـ.ق/۱۹۰۵ م.)، با چاپ سنگی منتشر می‌شد و نخستین فعالیت مطبوعاتی روحانیت به شمار می‌رود. این ماهنامه به اهتمام رکن‌الملک و حاج آقا نورالله اصفهانی با هدف مبارزه علمی با مبشران مسیحی انتشار می‌یافت و می‌کوشید مانع مسیحی‌سازی جامعه شود. محور اصلی فعالیت‌های الإسلام انتشار گفت‌وگوهایی بود که در «انجمن صفاخانه اصفهان» در محله جلفا، میان نمایندگان دو طرف مسلمان و مسیحی صورت می‌گرفت. در این گفت‌وگوها، آموزه‌های اصلی هر دو دین محل بحث واقع می‌شد. در این مقاله، پس از مروری کوتاه بر دوره‌های فعالیت‌های تبشیری در ایران و واکنش‌های حوزه‌های علمیه در مقابل آن، به محتوای گفت‌وگوهای مندرج در این نشریه نیز نگاهی خواهیم داشت. متأسفانه این ماهنامه فقط سه سال و دو ماه منتشر شد و به دلیل برخی کم‌لطفی‌ها، شکل‌گیری جریان مشروطه و مهاجرت محمدعلی داعی‌الإسلام به هند، این اقدام نوین حوزه علمیه اصفهان دوام نیافت.

کلیدواژه‌ها: ماهنامه الإسلام، داعی‌الإسلام، گفت‌وگو، اسلام، مسیحیت.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ادیان ابراهیمی از دانشگاه ادیان و مذاهب؛ heidareyvazi@yahoo.com

[تاریخ دریافت: ۹۰/۷/۱۹؛ تاریخ تأیید: ۹۱/۷/۲۶]

مقدمه

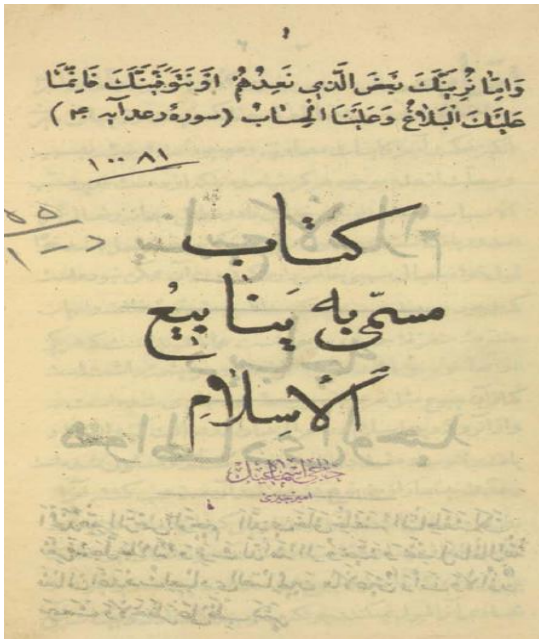
در عصر کنونی، که به حق عصر ارتباطات نام گرفته و رسانه‌های جمعی مرزها را درنوردیده و نظریه دهکده جهانی بر تمامی نظریه‌های رقیب سایه افکنده است، ضرورت گفت‌وگو میان پیروان ادیان دوچندان شده است؛ در پس این گفت‌وگوها و مناظرات انگیزه‌های مختلفی وجود دارد، اما آنچه مسلم است در سایه گفت‌وگو با ادیان دیگر باورهای دینی ما عمق و ژرفا می‌یابد و بیش از پیش بر داشته‌های خود خواهیم بالید. روشن است که گفت‌وگو و مناظره رنگ و صبغه زمانه خود را می‌گیرد و با گذشت زمان رویکرد گفت‌وگو به لحاظ صوری و محتوایی دستخوش تغییر می‌شود و ما شاهد تطور فرآیند گفت‌وگو در طول زمان خواهیم بود. از این‌رو، آشنایی با مناظره و گفت‌وگویی که یک سده قبل در اصفهان میان عالمان مسلمان و مبشران مسیحی اتفاق افتاده، ما را از دغدغه‌های طرفین و مبادی تصویری-تصدیقی آنها و نحوه ارجاع‌دهی و استناد به کتاب مقدس و سنتشان آگاه می‌کند و بدین ترتیب می‌توانیم به دنیای ذهنی آنها راه بیابیم.

امروزه برگزاری هم‌اندیشی میان دانشمندان ادیان مختلف امری عادی به شمار می‌آید، در حالی که این امر در گذشته به ندرت اتفاق می‌افتاد. ماهنامه *الإسلام* نخستین تلاش نظام‌مند و تجربه‌مطبوعاتی است که به این منظور صورت گرفته است. محمدعلی حسنی، که بعدها از طرف مظفرالدین‌شاه به «داعی‌الإسلام» ملقب شد، به نمایندگی از حوزه علمیه، طلابه‌دار این حرکت بود. با اطمینان می‌توان گفت مطالعه دقیق این نشریه ما را به یک دهه از رهیافت عالمان شیعی به مسیحیت و بالعکس رهنمون می‌سازد. افزون بر این، در برخی از شماره‌ها حوادث جاری آن دوره منعکس شده که تأمل در آن بسیاری از ابهام‌های این دوره را مرتفع کرده، منبع الهام خوبی برای پژوهشگران فراهم می‌کند.

۱. ارامنه اصفهان

خاستگاه مسیحیان ارمنی ایران، کشور ارمنستان کنونی است. حضور مسیحیت در ارمنستان به قرون اولیه میلادی برمی‌گردد و سرانجام در اوایل سده چهارم، دین رسمی این سرزمین شد. کلیسای ارمنستان، تنها سه شورای کلیسایی عام نیقیه (۳۲۵ م.)، افسس (۳۳۱ م.) و قسطنطنیه (۳۸۱ م.) را به رسمیت می‌شناسد. مهاجرت ارامنه به اصفهان یکی از نقاط عطف در تاریخ این شهر به شمار می‌آید. این اقدام، که به دستور شاه‌عباس اول صورت گرفت، علاوه بر اینکه اقدامی جسورانه به شمار می‌رفت، تأثیرات و بازتاب‌های مهمی در

عرصه‌های مختلف در پی داشت: گسترش شهرسازی در آن سوی رودخانه زاینده‌رود، رونق فعالیت‌های تجاری-سیاحتی و ... که شرح تک تک آنها در این مقال نمی‌گنجد. مسیحیان ارمنی، که از جلفای ارس به اصفهان آمده بودند، در منطقه‌ای در کنار زاینده‌رود مستقر شدند و این محل به مناسبت موطن اصلی آنها، جلفا نامیده شد. در چند قرن اخیر، مبشران کاتولیک و پروتستان توجه خاصی به ارامنه ایران داشتند و یکی از اهداف آنها هدایت این گروه به مسیحیت (کاتولیک/ پروتستان) بود.

نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، هند، لاهور ۱۸۸۹

۲. فعالیت‌های تبشیری در ایران

در خصوص تقسیم‌بندی ادواری فعالیت‌های تبشیری در ایران، از ابتدای مهاجرت ارامنه به اصفهان تا واکنش حوزه علمیه صدر با تأسیس «صفاخانه اصفهان»، یکی از ملاک‌ها می‌تواند ملاحظه حجم واکنش‌های حوزه‌های علمیه در دوره‌های مختلف باشد. بر این اساس، می‌توان گفت این فعالیت‌ها از ابتدای قرن ۱۷ میلادی تا دهه

نخست قرن بیستم سه نقطه اوج داشته است، که عبارت‌اند از: دهه‌های نخست قرن ۱۷ میلادی، اواخر قرن ۱۸ و دهه نخست قرن بیستم.

مشخصه موج اول این فعالیت‌ها، کتاب‌آینه‌حق‌نما اثر کشیش جِروم گزاویه (Jerome Xavier) و ردّیه‌های سید احمد علوی عاملی^۲ (?-۱۰۶۰ ه.ق) است. موج دیگر به گروهی از مبلغان پروتستان تعلق دارد که به طور ویژه باید به راهب پروتستانی، کارل گوتلیب فاندِر^۳ (REW. C. G. Pefander) (۱۸۰۵-۱۸۶۵) آلمانی و هنری مارتین (Henry Martyn) (۱۷۸۱-۱۸۱۲) مبلغ انگلیسی‌ای که مدتی کوتاه (۱۷۸۱-۱۸۱۲) اما

پرفعالیت را در ایران به سر برد، اشاره کرد. کتاب *میزان الحق* گوتلیب فاندر و فعالیت‌های هنری مارتین و حجم گسترده ردیه‌نویسی عالمان شیعی، می‌تواند مشخصه این موج باشد.^۴ و درنهایت، می‌توان از فعالیت گسترده تیشیری کشیش دکتر کلر تیزدال (Rev.W. St. Clair Tisdall)، در اصفهان، در سال‌های نخستین قرن بیستم، به ویژه توزیع وسیع کتاب *ینابیع الإسلام* (The Sources of Islam) به عنوان موج سوم یاد کرد. کتاب اخیر جنجالی‌ترین کتابی است که در این دوره منتشر شد، چه اینکه مؤلف پا را از تبلیغ مسیحیت فراتر گذاشته و در صدد تضعیف بنیان اسلام برآمده بود.^۵ تأسیس انجمن صفاخانه اصفهان در حقیقت واکنش همه‌جانبه به پخش این کتاب بود. در ادامه مروری بر محتوای این کتاب خواهیم داشت.^۶

کشیش تیزدال این کتاب را در یک مقدمه و شش فصل نوشته است. در مقدمه می‌گوید هر دین و مذهبی سرچشمه و منبع الهام دارد. از آنجایی که دین اسلام یکی از ادیان متأخر است و پیروان زیادی هم دارد، نویسنده تصمیم گرفت تحقیقی راجع به منابع این دین داشته باشد (ص ۱-۶). در فصل اول کتاب به معرفی دیدگاه دانشمندان مسلمان درباره منبع قرآن می‌پردازد که همه آنها، اعم از شیعه و سنی، به وحیانی بودن قرآن معتقد هستند و آیین اسلام را ناسخ همه ادیان گذشته می‌دانند. وی در این خصوص به آیات متعددی از قرآن استناد می‌کند. فصل اول این کتاب، به اختصار، در ۶ صفحه به پایان می‌رسد (ص ۶-۱۲).

وی در پنج فصل بعدی به ترتیب به تأثیرات سنت رایج جزیره‌العرب، یهودیت، مسیحیت، آیین زردشت و آیین حنیف بر آموزه‌های قرآن می‌پردازد. و در هر بخش می‌کوشد نمونه‌هایی مشابه از قرآن و مکاتب یادشده را ارائه کند. در این میان، بیشترین بخش را به تأثیر آموزه‌های تلمود (فصل سوم، ص ۲۸-۱۱۳) و سپس مسیحیت (فصل چهارم، ص ۱۱۳-۱۷۵) اختصاص می‌دهد. برای مثال، نویسنده در فصل سوم، برای مقایسه میان گزارش قرآن و روایات تلمود در خصوص داستان هابیل و قابیل، حضرت ابراهیم، داستان سلیمان، ملکه صبا و ...، پی در پی فقراتی از تلمود، متون حبشی، پهلوی، کلدانی و متون قدیمی بابلی را نقل می‌کند، و در برخی موارد، هم، گزارش قرآن و هم، روایت تلمود را نقد می‌کند و می‌کوشد با تحلیل واژگان نظریه دیگری ارائه کند (ص ۵۴-۵۷). سرانجام، نویسنده کتاب خود را بدون نتیجه‌گیری به پایان می‌رساند. فصول این کتاب، پس از مقدمه، به ترتیب عبارت‌اند از: دیدگاه اندیشمندان شیعه در مورد قرآن؛ تأثیر سنت رایج در عربستان؛ تأثیر سنت یهودی؛ تأثیر مسیحیت؛ تأثیر آیین زردشت؛ تأثیر آیین حنیف در عربستان.

انتشار ینابیع الإسلام واکنش‌هایی جدی از سوی حوزه‌های علمیه، از نجف تا هند، در پی داشت. ده‌ها رساله و کتاب در پاسخ به کشیش تیزدال نوشته شد که آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳: ۵۲۸/۱، ش ۲۵۷۹؛ ۲۳۱/۱۰-۲۳۵؛ ۱۹۷/۱۷، ش ۱۰۴۹، ۱۹۸، ش ۱۰۵۵؛ ۱۷۴/۲۵، ش ۱۰۷) و فرزند ایشان احمد منزوی (۱۳۸۳: ۶۰۴/۹-۶۰۵؛ و ...) آنها را احصا و فهرست کرده‌اند. از جمله مهم‌ترین اقداماتی که واکنش به این دوره از فعالیت‌های تبشیری محسوب می‌شود، تأسیس «انجمن صفاخانه اصفهان»^۷ در محله جلفا بود که به درخواست رکن‌الملک، حاکم اصفهان، و حمایت فقیه بیدار حاج‌آقا نورالله اصفهانی، با هدف گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت، دایر شد.

کشیش کلر تیزدال مدتی در اصفهان اقامت داشت و بر اساس اطلاعاتی که در شماره نخست از سال چهارم ماهنامه الإسلام درج شده، وی شخصاً در گفت‌وگوهای صفاخانه اصفهان حضور داشته است. طبق اطلاعات این شماره، می‌دانیم که طرف مسیحی در گفت‌وگوی ششم که در سال اول، شماره هشتم این مجله درج شده، همین کشیش بوده که داعی الإسلام با وی دربارهٔ اختلاف اناجیل در نسب‌نامه عیسی مسیح مناظره کرده است. تیزدال پس از ورود به جلفا با خرید یک دستگاه تایپ و یک دستگاه چاپ، که به دستگاه چاپ هنری مارتین معروف بود، چاپ و نشر کتب مختلف را آغاز کرد. از جمله وی نسخه اصلاح‌شده‌ای از یک کتاب دعا را به زبان فارسی چاپ کرد. پس از این تاریخ، هیئت انجمن تبلیغی کلیسا با همکاری هیئت تبلیغی مبلغان آمریکایی، کار ترجمه کتب سرود مذهبی را در سطح وسیع‌تری آغاز کرد که نتیجه آن چاپ سه دوره از سه کتاب سرودهای مذهبی با عنوان سرودهای روحانی مسیحی بود.

۳. تأسیس انجمن صفاخانه اصفهان

رکن‌الملک، حاکم خیرخواه اصفهان، زمانی که از فعالیت‌های سرّی و علنی مبشران مسیحی مطلع شد، آن را خطری جدی برای آینده اصفهان تلقی کرد. از این‌رو، در تاریخ ۱۲ جمادی‌الاولی ۱۳۲۰ه.ق. علما، بزرگان شهر و تجار را به منزل خویش دعوت کرد و گفت:

خداوند کریم حکیم را شکر بی‌حصر، و حمد بی‌عدد و حدّ به جا می‌آوریم، که نعمت دین مبین اسلام را به ما عطا فرمود و ما را از گروندگان و امت آن احمد محمود نمود ... در اوایل اسلام دشمنان حضرت خیرالانام به قلع و قمع اسلام کمر بسته با

شمشیرها و نیزه‌ها به بلاد اسلامی هجوم می‌آوردند و به تخریب و انهدام می‌کوشیدند. بر حسب تکلیف اسلامی مؤمنان و مسلمانان آن زمان در مقام دفاع برمی‌آمدند و از مال و جان گذشته، آنان را دفع می‌کردند ... اما این زمان به سعی اهالی دول یوروپ تمدن و علوم و صنایع تکمیل یافته جنگ ملّتی را به کنار نهداند و با زبان و قلم پیش آمدند. پس بر راهنمایان انام و پیشوایان عظام اسلام یعنی علمای اعلام نیز بر حسب تکلیف اسلامی ختم است که از گوشه‌های مسجد و زوایای محراب بیرون آمده به میدان تقابل آیند و جواب مبارزطلبان را داده، خود مبارز طلبند «بشتاب که وقت کار درمی‌گذرد» (رکن الملک، ۱۳۲۲، در: ماهنامه *الإسلام*، س ۲، ش ۵: ۷۱-۷۲).

پس از سخنرانی رکن الملک، حاج آقا نورالله مطالبی در تأیید سخنان وی بیان کرد و در همان جلسه موضوع تأسیس اداره صفاخانه اصفهان طرح و تصویب شد. صفاخانه اصفهان در محله مسیحی نشین جلفا قرار داشت. در این مرکز، نماینده مسیحیان و مسلمانان به گفت‌وگو می‌پرداختند و این گفت‌وگوها در ماهنامه *الإسلام* منتشر می‌شد. نکته جالب توجه اینکه مسیحیان نیز از فراهم بودن چنین فضایی استقبال می‌کردند. در یکی از شماره‌ها نماینده مسیحی می‌گوید:

فی الحقیقه صفاخانه شما در اسلام خیلی تازگی دارد، زیرا هیچ وقت چنین مجلسی در اسلام منعقد نشده بود که اهل هر ملت به طور آزاد حاضر شوند درباره دین اسلام و ادله آن گفت‌وگو کنند. پیش از اینها گمان می‌کردیم دلیل دین اسلام فقط شمشیر است، اما حال که این مجلس و گفت‌وگو را می‌بینیم تعجب می‌کنیم (داعی مسیحی، ۱۳۲۱، در: ماهنامه *الإسلام*، س ۱، ش ۷: ۶).

۴. ماهنامه *الإسلام*

به فاصله سه ماه از تأسیس صفاخانه، نخستین شماره ماهنامه *الإسلام* در رمضان ۱۳۲۰ هـ.ق. (۱۹۰۳ م.) منتشر شد. با وجود اینکه شماره دوم پس از یک توقیف کوتاه پنج‌ماهه^۱ چاپ شد، اما گفت‌وگوها میان نماینده مسیحیان و مسلمانان ادامه داشت و با حمایت جدی میرزا علی اصغرخان اتابک اعظم در ماه‌های بعدی، با انتشار دو شماره در یک

ماه، این تأخیر جبران شد و تا شوال ۱۳۲۱ هـ.ق. دوازده شماره منتشر شد. آخرین شماره این نشریه در ذی‌الحجه ۱۳۲۳ برابر با دسامبر ۱۹۰۵ بود. در این زمان، نماینده اصلی مسلمانان، محمدعلی بن فضل‌الله، ملقب به داعی‌الإسلام، به سفر حج مشرف شد و از آنجا به مصر و در نهایت به هندوستان عزیمت کرد. وی در طول سه سال اقامت در بمبئی هفته‌نامه دعوتة الإسلام را به صورت دوزبانه (فارسی/ اردو) منتشر کرد. سپس به ایالت حیدرآباد رفت و به تدریس ادبیات فارسی در دانشگاه نظام (Nezam University) مشغول شد. سرانجام در ۱۳۷۱ هـ.ق./۱۹۵۴ م. درگذشت و در قبرستان میرمؤمن در حیدرآباد دفن شد.^۹

هرچند نماینده اصلی مسلمانان در گفت‌وگوهای صفاخانه محمدعلی حسنی بود، اما تعدادی دیگر از علمای شهر نیز در این گفت‌وگوها شرکت می‌کردند. بر اساس اطلاعیه‌ای که در شماره نهم از سال دوم درج شد، نمایندگان مسلمان عبارت بودند از: ۱. حکیم ملکوتی جهانگیرخان قشقای؛ ۲ و ۳. میرزا محمد کلباسی و محمدرضا کلباسی از احفاد کلباسی بزرگ؛ ۴. حاج میرزا محمدرضا خوانساری؛ ۵. حاج میرزا عبدالرحیم؛ ۶. حاج میرزا محمدجواد؛ ۷. عبدالحسین موسوی، امام جمعه حسین‌آباد اصفهان. البته باید توجه داشت که ماهنامه

محمدعلی حسنی ملقب به داعی‌الإسلام،

عکس حاضر برگرفته از فرهنگ نظام، ج ۱

الإسلام نام نمایندگان طرفین گفت‌وگو را درج نمی‌کرد و از آنها با عنوان کلی «داعی‌الإسلام» و «داعی مسیحی» تعبیر می‌کرد.

مسیحیان شرکت‌کننده در این گفت‌وگوها پروتستان بودند (داعی‌الإسلام، ۱۳۲۱، در: ماهنامه الإسلام، ۱۳۲۱، س ۱، ش ۸: ۱۰)، و متأسفانه تنها به هویت دو تن از آنها اشاره شده است. نخست کشیش کلر تیزدال، که پیش‌تر ذکر آن گذشت، و شخص دیگر بنیامین بود که پس از دو سال شرکت در گفت‌وگوهای صفاخانه اصفهان به اسلام مشرف شد و اطلاعیه آن در شماره هشتم از سال دوم درج شد. متن این اطلاعیه چنین است:

میرزا عبدالله جدیدالاسلام که در سابق مسمی به «بنیامین» بود شخصی است که در قریب پانزده سال قبل، از عبری دانان و بافهمان یهود بوده، به سعی دعوات عیسویه حضرت مسیح را حق دانسته، داخل نصرانیت گردید. و در این مدت در آن ملت باکمال استقامت بود تا اینکه قریب دو سال در صفاخانه با دعوات اسلامیّه گفت‌وگو نمود. و در این ایام به شرف دین پاک اسلام با عیال و چهار نفر اولاد درآمدند. و از جلفا به شهر تغییر مسکن داد و در روز اسلامش حضرت مستطاب آقای رکن‌الملک (دام اقباله العالی) یک دست لباس اسلامی به او پوشانیدند و مبلغ بیست تومان هم به او انعام فرمودند. بعد از تعلّم احکام و فرایض اسلام اکنون مدیر یکی از چاپخانه‌های اصفهان است. محض خواهش غیرتمندان، گفت‌وگوهای او را تا اختیار اسلام، بعد از این در اوراق *الاسلام* درج می‌نماییم.^{۱۰}

نمایندگان مسیحی در گفت‌وگوهای صفاخانه اصفهان، منحصر به این دو نفر نبودند، بلکه در سراسر نشریه قرائن فراوانی وجود دارد که مبشران متعددی در این گفت‌وگوها شرکت داشتند. برای مثال، هنگامی که داعی مسیحی اشکالی را در خصوص عصمت پیامبر اسلام طرح می‌کند، داعی اسلام می‌گوید دربارهٔ این موضوع با یکی از همکاران شما بحث کردیم که در فلان شماره *الاسلام* مندرج است. نمونه دیگر اینکه در شماره ۱۱ از سال دوم داعی مسیحی به گفت‌وگوی دوستان خود با نمایندگان مسلمان دربارهٔ تحریف کتاب مقدس اشاره می‌کند و تمایل نشان می‌دهد که این بحث را با طرف حاضر دوباره از سر گیرد (داعی مسیحی، ۱۳۲۱، در: ماهنامه *الاسلام*، س ۱، ش ۱۱: ۱۷۳).

۵. یادداشت‌هایی دربارهٔ ماهنامه *الاسلام*

۱. ادبیات محترمانه طرف‌های گفت‌وگو نخستین ویژگی این ماهنامه است که تا شماره آخر این مسئله رعایت شده است. برای مثال، نخستین گفت‌وگو چنین آغاز می‌شود:

داعی مسیحی: امروز فقط برای این آمده‌ام که ببینم به چه دلیل می‌گویید حضرت محمد (ص) پیغمبر خداست و از جانب خدا احکام و شریعت آورده است. داعی اسلام: خیلی ممنون شما هستیم و با کمال دوستی و محبت گفت‌وگو می‌داریم ... (داعی مسیحی، ۱۳۲۰، در: ماهنامه *الاسلام*، س ۱، ش ۱: ۵).

در یکی از گفت‌وگوهای پایانی (س ۴، ش ۲) می‌خوانیم:

داعی مسیحی: حال امروز خیلی دیر شد، من هم قدری کار دارم وقت دیگر ...
داعی اسلام: بسیار لطف فرمودید، ممنون شما هستم، خواهش می‌کنم ان شاء الله هفته دیگر قدری زودتر تشریف بیاورید و همین مطالب را ...
(داعی مسیحی و داعی اسلام، ۱۳۲۱، در: ماهنامه /الإسلام، س ۴، ش ۲: ۳۰).

۲. ماهنامه /الإسلام نتیجه گفت‌وگوی‌های نمایندگان مسیحی و مسلمان در انجمن صفاخانه اصفهان است که ۳۸ شماره از آن در حال حاضر موجود است. هرچند طبق برخی اطلاعیه‌های مندرج در آن گفت‌وگوهای انجام‌شده به مراتب بیشتر از این بوده و ظاهراً از بین رفته است.

۳. بنا بر اطلاعیه‌ای که در گفت‌وگوی دهم (س ۲، ش ۹) درج شده، علمای سرشناس اصفهان در گفت‌وگوهای انجمن صفاخانه اصفهان حضور داشته‌اند؛ از جمله: عارف شهیر جهانگیرخان قشقایی، حاج آقا محمد کلباسی، حاج آقا محمدرضا کلباسی، حاج آقا محمدرضا خوانساری و ...

۴. تأثیر این اقدام علمی- فرهنگی تا آنجا بود که شماره‌های /الإسلام در لندن، مصر، بمبئی، حجاز و امپراتوری عثمانی در زمره منابع فکری اندیشمندان مسلمان در برخورد با فعالیت‌های تبشیری بود و نامه‌هایی که از شهرها و کشورهای مختلف به صفاخانه اصفهان ارسال می‌شد حکایت از استقبال قشر فرهیخته جامعه داشت.

۵. بر اساس اطلاعیه‌ای که در پایان شماره نهم از سال سوم درج شده، گفت‌وگوها با طرف‌های مسیحی و یهودی در روزهای جمعه و یکشنبه بوده است و گفت‌وگوهای ثبت‌شده به مراتب بیشتر از آن چیزی است که در ۳۸ شماره /الإسلام منتشر شده است. در ابتدای شماره دهم از سال سوم در ضمن اطلاعیه‌ای گله‌آمیز چنین آمده است:

... چنانچه مکرراً در شماره‌های *الإسلام* قرین بیان ساختم گفت‌وگوهایی که در این چند سال قیام اداره صفاخانه مقدسه با دعوات عیسویه نمودم، مضبوط است، اگر روزنامه شود سال‌ها به اتمام نمی‌رسد و جریده ماهیانه کفایت درج آن را نمی‌دهد، چه رسد که برای کسب نشدن طبع خواننده درج متفرقات هم لازم باشد. لیکن چون ابنای ملت حقه ما تاکنون لذت توسعه و انتشار ملت و امر دعوت را نچشیدند از این جهت، به اداره ما کمک ندادند، بلکه در این سفر سعادت‌اثر، مسلمانان غیور پیدا کنیم و به همراهی این امر مقدس استمداد نماییم ... (داعی *الإسلام*، ۱۳۲۱، در: ماهنامه *الإسلام*، س ۳، ش ۱۰: ۱).

۶. یکی از موضوعاتی که داعی مسیحی در شماره‌های متعددی آن را دنبال می‌کند، اثبات الوهیت عیسی مسیح (ع) بر اساس آیات عهد عتیق است و در مقابل، داعی اسلام گاهی با تحلیل واژگانی و گاهی با استنادات تاریخی به نقادی آن می‌پردازد. برای مثال، هنگامی که داعی مسیحی به آیه معروف «اینک باکره حامله شده پسری خواهد زایید و نام او را عمانوئیل خواهد خواند» (اشعیا؛ ۷: ۱۴) استناد می‌کند و آن را پیش‌گویی اشعیا در مورد عیسی مسیح (ع) می‌داند، داعی اسلام در پاسخ می‌گوید:

در خصوص این آیه و اینکه ربطی به حضرت عیسی ندارد، وقتی، با دوستان دیگر در مسئله تحریف گفت‌وگو داشتیم [که] در اواخر رساله هشتم از سال اول مندرج است. لیکن حالا هم به جناب عالی عرض می‌کنیم: اولاً، لفظی که او را به باکره ترجمه می‌کنید در عبری «علماه»^{۱۱} است و از وقتی که این کتاب را اشعیا نوشت تاکنون مفسران یهود «علماه» را به معنای زن جوان می‌دانند، خواه باکره باشد و خواه نباشد، خواه شوهر داشته باشد یا نه ... قول ایشان در این کتاب و این زبان بر شما حجت است، نه قول شما بر ایشان. آن لفظی که به معنای باکره است در عبری «بَتُولاه»^{۱۲} می‌باشد که در سفر پیدایش (۱۶: ۲۴) واقع شده است؛ در خصوص آن دختری که خادم حضرت ابراهیم می‌خواست برای حضرت اسحاق خواستگاری کند.

و ثانیاً، از آیه اشعیا معلوم می‌شود که اسم آن پسر باید «عمانوئیل» باشد و

حضرت عیسی را کسی مسمی به این اسم ننمود. نه حضرت مریم و نه یوسف نجار و نه فرشته که به خواب یوسف نجار آمد و نه جبرئیل که نزد حضرت مریم آمد. در آیه ۲۱ از باب اول مّتی، خطاب فرشته به یوسف نجار این است: و او پسری خواهد زاید و نام او را عیسی خواهی نهاد. زیرا که او امت خویش را از گناهانشان خواهد رهانید. و آیه ۳۱ از باب اول انجیل لوقا خطاب جبرئیل به مریم این است: و اینک حامله شده پسری خواهی زاید و او را عیسی خواهی نامید. پس این آیه اشعیا ربطی به حضرت مسیح و مریم ندارد. و ثالثاً، از باب هفتم اشعیا صریحاً معلوم می‌شود که این آیه در حق مولودی است که باید در همان زمان متولد شود نه مولودی که قرن‌ها بعد از آن زمان تولد یابد ... (داعی الإسلام، ۱۳۲۱، در: ماهنامه الإسلام، س ۱، ش ۸: ۱۲۵-۱۲۶).

۷. استناد زیاد به متن قرآن، تورات و انجیل از سوی نمایندگان مسلمان و مسیحی حاکی از تسلط آنها به مباحث کلی اسلام و مسیحیت است و اطلاعات خوبی را به مطالعه‌کنندگان مسلمان در خصوص کتاب مقدس و تلقی‌های مسیحیان از قرآن ارائه می‌دهد.

۸. این ماهنامه سرنخ‌های مهمی برای شناخت برخی جریان‌های مهم در اواخر دوره قاجار به دست می‌دهد و بر بسیاری از موضوعات مبهم پرتو می‌افکند؛ به ویژه فعالیت‌های تبشیری مسیحیان و واکنش علمای مسلمان به آن. از باب نمونه، در شماره ۱۶ به فعالیت‌های شیخ عبدالله کیلیام افندی اشاره شده، که در انگلستان با تألیف کتاب و نشر هفته‌نامه *الهلال* و ماهنامه *الإسلام* به ترویج دین اسلام می‌پردازد، و تألیفات ایشان را معرفی می‌کند.^{۱۳}

۹. این مجموعه نخستین فعالیت مطبوعاتی روحانیت است که پیش از آغاز انقلاب مشروطه با رویکرد ضد تبشیری آغاز به کار کرد و از ابعاد گوناگونی شایسته ارزیابی و آسیب‌شناسی است.

۱۰. متأسفانه تنها در چهار گفت‌وگو (۶، ۱۰، ۱۳ و ۱۶) به هویت نماینده مسیحی اشاره شده، اما در سایر گفت‌وگوها اشاره به نام و هویت وی نشده است، البته ترتیب موضوعات گفت‌وگو و قراین موجود این احتمال را تقویت می‌کند که در بیشتر گفت‌وگوها طرف مسیحی همان کشیش کلر تیزدال بوده است.

۱۱. نماینده اصلی حوزه علمیه اصفهان در این گفت‌وگوها محمدعلی حسینی بوده که از طرف مظفرالدین شاه قاجار به داعی‌الاسلام ملقب شد. البته در دو گفت‌وگو (شماره ۱۰ و ۲۳) به جای ایشان، آقای سید محمدجواد (بدون توضیح بیشتر) و آقای عبدالحسین موسوی (امام جمعه حسین‌آباد) شرکت داشته‌اند.

۱۲. تقریباً تمام گفت‌وگوهای صورت گرفته بدون نتیجه‌گیری به پایان می‌رسد و در واقع نتیجه‌گیری به خواننده واگذار شده است.

۱۳. به رغم اینکه ماهنامه *الاسلام* مجله‌ای کاملاً دینی بود، اما در مسایل مهم اجتماعی نیز برای عموم اطلاع‌رسانی می‌کرد. برای مثال، در شماره هفتم از سال دوم مقاله نسبتاً مفصلی از محمدباقر حکیم‌باشی در موضوع «راه‌های پیش‌گیری و درمان وبا» درج شده است. ماهنامه *الاسلام* مورد حمایت معنوی حوزه‌های علمیه بود و برخی از عالمان مقالاتی را در مباحث بین‌الادیانی و موضوعات مرتبط تألیف و به این مرکز ارسال می‌کردند. تعدادی از این آثار در شماره‌های مجله معرفی شده و خوانندگان را به مطالعه آنها توصیه کرده‌اند.

۶. موضوعات مندرج در گفت‌وگوهای ماهنامه *الاسلام*

گفت‌وگوهای انجمن صفاخانه طیف گسترده‌ای از موضوعات ادیبانی را دربرمی‌گیرد و تقریباً همه آموزه‌های مهم اسلام و مسیحیت، از سوی طرف‌های مقابل، به چالش کشیده شده است. هر گفت‌وگویی متضمن موضوعی جدید است (به جز گفت‌وگوی پایانی که عبدالحسین موسوی موضوع اختلاف اناجیل در نسب‌نامه حضرت عیسی (ع) را دوباره پیش می‌کشد) و در مواردی برخی موضوعات به علت گسترده بودن آن در چند گفت‌وگو ادامه پیدا می‌کرد.

موضوعات گفت‌وگو	شماره‌های <i>الاسلام</i>	شماره
<ul style="list-style-type: none"> • معرفی ماهنامه <i>الاسلام</i> • استقبال نشریه از انتقادات و پیشنهادهای مسیحیان • ادله نبوت حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص) • تناقض‌های کتاب مقدس • دلیل دیگری بر نبوت حضرت مسیح (ع) • قرآن کریم، معجزه جاودان پیامبر اسلام 	<p>سال اول، شماره ۱</p> <p>سال اول، شماره ۲</p>	<p>۱</p>

۲	سال اول، شماره ۲	<ul style="list-style-type: none"> • رفع توقیف ماهنامه الإسلام، و ادامه گفت‌وگوها به رغم توقیف آن • الوهیت حضرت عیسی مسیح (ع) • موروثی بودن یا نبودن گناه اولیه • عصمت انبیا • عصمت انبیا و رسولان در اناجیل • عدول داعی مسیحی از توجیه عقلانی تثلیث • استناد به تورات در حجّیت تثلیث • استناد به کتاب مقدس بر نفی تثلیث
	سال اول، شماره ۳	
۳	سال اول، شماره ۴	<ul style="list-style-type: none"> • نجات، فدیة • عصمت حضرت محمد (ص) و حضرت عیسی (ع) • نجات از راه ایمان یا با عمل به شریعت؟
	سال اول، شماره ۵	
۴	سال اول، شماره ۶	اطلاعی‌ای در مورد کیفیت نشر ماهنامه
	سال اول، شماره ۷	<ul style="list-style-type: none"> • ادله نبوت پیامبر اسلام • انتساب گناه به انبیا در عهد عتیق • تأویل آیات مخالف با عصمت پیامبران در قرآن
	سال اول، شماره ۸	
۵	سال اول، شماره ۷	<ul style="list-style-type: none"> • اظهار شگفتی داعی مسیحی از تأسیس انجمن صفاخانه اصفهان • گلابه داعی اسلام از حکمران شیراز • تحریف یا عدم تحریف کتاب مقدس و قرآن • کتاب مقدس از منظر قرآن • تذکر به خوانندگان نشریه
	سال اول، شماره ۸	
۶	سال اول، شماره ۸	<ul style="list-style-type: none"> • تناقض‌های عهد جدید • اشتباه متی در ثبت نسب‌نامه عیسی مسیح (ع) • اشتباه دیگر متی
	سال اول، شماره ۹	
	سال اول، شماره ۱۰	<ul style="list-style-type: none"> • مناقشه در استناد متی به کتاب اشعیا ۷: ۱۴ • مناقشه در استناد متی به کتاب هوشع ۱: ۱۱ • مناقشه دیگر در استناد متی به عهد قدیم
۷	سال اول، شماره ۹	گلابه داعی مسیحی از ترجمه نشدن قرآن به زبان‌های دیگر و توجیه داعی اسلام
	سال اول، شماره ۱۱	اختلاف اناجیل و توجیه داعی مسیحی
	سال اول، شماره ۱۲	اختلاف اول: اختلاف متی ۱: ۱-۱۶ با لوقا ۳: ۲۳-۳۴ در نسب‌نامه حضرت مسیح (ع)
	سال دوم، شماره ۱	اختلاف دوم: متی باب ۲ با لوقا باب ۲
	سال دوم، شماره ۲	

<ul style="list-style-type: none"> • اختلاف سوم: متی و لوقا • اختلاف چهارم: متی باب ۲۱ با مرقس باب ۱۱ • گزارش‌های تاریخی تأویل‌بردار نیست • اختلاف پنجم: متی ۱۱: ۱۴، ۱۷: ۱۰-۱۳ با یوحنا ۱: ۱۹-۲۰ • آیا تأکید بر الهامی بودن کتب تاریخی بی‌فایده نیست! • اختلاف ششم: متی ۲۶: ۲۱-۲۵ با یوحنا ۱۳: ۲۱-۲۶ • اختلاف هفتم: مرقس ۱۶: ۱-۸ با یوحنا ۲۰: ۱-۱۷ • اختلاف هشتم: متی ۲۶: ۴۷-۵۲ با یوحنا ۱۸: ۳-۱۲ 		
<ul style="list-style-type: none"> • بشارت‌های کتاب مقدس راجع به ظهور حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص) • اولین بشارت عهد عتیق به ظهور حضرت عیسی (ع)، پیدایش ۴۹: ۱۰ • دومین بشارت عهد عتیق به ظهور حضرت عیسی (ع)، تثنیه ۱۸: ۱۷-۲۲ • مناقشه در پیش‌گویی‌های اناجیل • آیا مصداق تثنیه ۱۸: ۱۸ حضرت عیسی (ع) است؟ • اخبار غیبی قرآن • نخست: خبر پیروزی امپراتوری روم در سال‌های نزدیک • دوم: پیش‌گویی فتح مکه • سوم: سرانجام ابولهب • چهارم: خبر از جاودانی بودن نسل پیامبر اسلام • پنجم: وعده حفظ و نگهداری قرآن • ششم: خبر فتح ایران و عراق به دست مسلمانان • هفتم: وعده پیروزی در جنگ بدر • عذرخواهی از خوانندگان به دلیل یک اشتباه 	<p>سال دوم، شماره ۳</p> <p>سال دوم، شماره ۴</p> <p>سال دوم، شماره ۵</p> <p>سال دوم، شماره ۶</p> <p>سال دوم، شماره ۷</p>	<p>۸</p>
<ul style="list-style-type: none"> • بشارت‌های کتاب مقدس راجع به ظهور حضرت عیسی (ع) • بشارت اول: اشعیا ۷: ۱۴ • بشارت دوم: اشعیا ۹: ۶-۷ • بشارت سوم: اشعیا ۴۲: ۱-۹ • بشارت چهارم: اشعیا ۵۳: ۱-۱۲ • تطبیق اشعیا ۵۳: ۱-۱۲ بر امام حسین (ع) • تطبیق اشعیا ۵۴: ۱-۱۷ بر امام حسین (ع) 	<p>سال دوم، شماره ۷</p> <p>سال دوم، شماره ۸</p> <p>سال دوم، شماره ۹</p>	<p>۹</p>

۱۰	• سال دوم، شماره ۹	• اطلاعیه درباره مسلمان شدن یکی از نمایندگان مسیحی
	• سال دوم، شماره ۱۰	• حضور علمای طراز اول اصفهان در انجمن صفاخانه • آیا پیامبر اسلام معجزه‌ای داشت؟*
۱۱	• سال دوم، شماره ۱۰	• بشارت‌های کتاب مقدس به ظهور حضرت محمد (ص)
	• سال دوم، شماره ۱۱	• بشارت اول: اشعیا ۵۴ • بشارت دوم: اشعیا ۶۵: ۱-۶ • مصداق ماشیح در مزامیر ۲: ۲ چه کسی است؟ • ماشیح در مزامیر ۲: ۲ خود حضرت داوود (ع) است نه حضرت عیسی (ع)
۱۲	• سال دوم، شماره ۱۱	• تطبیق برخی از آیات مزامیر به ظهور حضرت عیسی (ع)
	• سال دوم، شماره ۱۲	• اول: مزامیر ۲۲: ۱ • دوم: مزامیر ۴۱: ۹ • سوم: مزامیر ۱۱۰: ۱
۱۳	• سال دوم، شماره ۱۱	• ازدواج حضرت محمد (ص) با زینب • آیا گناه نخستین به نسل بشر منتقل می‌شود؟ • آخرین پیامبر چه کسی است؟**
۱۴	• سال دوم، شماره ۱۲	• پرسش داعی مسیحی از هویت فخرالإسلام • مصداق واژه بمئتمد (بمئتمد ت ن ن ت) در پیدایش ۱۷: ۲۰ چه کسی است؟
۱۵	• سال دوم، شماره ۱۲	• مصداق فارقلیط در انجیل یوحنا چه کسی است؟ روح القدس یا حضرت محمد (ص)؟
	• سال سوم، شماره ۱	• توضیحاتی درباره شمارگان نشریه و گلابیه از برخی مشترکین
	• سال سوم، شماره ۲	
	• سال سوم، شماره ۳	
۱۶	• سال سوم، شماره ۲	• آیا آیین اسلام به وسیله شمشیر گسترش یافت؟
	• سال سوم، شماره ۳	• نفوذ معنوی اسلام در مدینه
	• سال سوم، شماره ۴	• ارتداد در اسلام
	• سال سوم، شماره ۴	• ارتداد در یهودیت
۱۷	• سال سوم، شماره ۴	• تطبیق پیش‌گویی‌های دانیال نبی بر ظهور حضرت عیسی (ع) و آیین اسلام

* گفت‌وگوی سید محمدجواد با جدیدالإسلام (این گفت‌وگو بدون شماره درج شده است).

** گفت‌وگوی محمدعلی حسنی با جدیدالإسلام (بنیامین) که بدون شماره در ابتدای شماره ۱۱ درج شده است.

	سال سوم، شماره ۵	
	سال سوم، شماره ۶	
	سال سوم، شماره ۷	
<ul style="list-style-type: none"> • آموزه فدیة و ارتباط آن با گناه نخستین در مسیحیت • آیا گناه نیز مانند امراض جسمی قابل انتقال است؟ 	سال سوم، شماره ۵	۱۸
<ul style="list-style-type: none"> • مقدمه • مقایسه داستان حضرت ابراهیم (ع) در تورات و متون اسلامی • فروش امتیاز نخست‌زادگی در تورات • ماجرای دیگری از یعقوب و عیسو • ماجرای دینه دختر یعقوب و قتل عام یک قوم • ازدواج یعقوب با دختران لابان 	سال سوم، شماره ۸	۱۹
	سال سوم، شماره ۹	
	سال سوم، شماره ۱۰	
	سال سوم، شماره ۱۱	
	سال سوم، شماره ۱۲	
<ul style="list-style-type: none"> • حضور ادیب دانشور فرصت شیرازی در این گفت‌وگو • مقدمه • مقایسه حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص) • مقایسه دو آموزه اخلاقی در اسلام و مسیحیت: انجیل متی ۵: ۳۹ و سوره آل عمران: ۱۳۴ • مصداق پیامبر موعود در تشبیه ۱۸: ۱۸-۲۲ چه کسی است؟ 	سال سوم، شماره ۱۰	۲۰
	سال سوم، شماره ۱۱	
<ul style="list-style-type: none"> • حضور محمدعلی داعی‌الإسلام در شیراز • دعا برای انجام گفت‌وگوی منصفانه • پنج اختلاف بنیادین میان اسلام و مسیحیت • فلسفه بعثت انبیا: آیا بعثت پیامبران برای ایجاد قانون الهی در جامعه است یا فدیة شدن برای گناهان بشر؟ • عصمت انبیا* • تعارض اناجیل با آموزه عصمت 	سال سوم، شماره ۱۱	۲۱
<ul style="list-style-type: none"> • دعا برای گفت‌وگوی منصفانه 	سال سوم، شماره ۱۲	۲۲

* نخستین گفت‌وگوی محمدعلی حسنی با نمایندگان مسیحی در شیراز.

<ul style="list-style-type: none"> • مقایسه توحید و تثلیث • آیا برای فهم آموزه تثلیث نیازمند فیض الاهی هستیم؟ • تشبیه معقولات به محسوسات برای فهم تثلیث • آموزه تثلیث عقل‌گریز است یا عقل‌ستیز؟* 	
<ul style="list-style-type: none"> • سرمقاله سال چهارم، شماره اول • گفت‌وگوی حاج عبدالحسین موسوی با داعی مسیحی • مقدمه • آیا تثلیث با توحید ضدیت ندارد؟ • اشتباه متی در ثبت نسب‌نامه حضرت عیسی (ع) • مصداق عمانوئیل در اشعیا (۷: ۱۴) چه کسی است؟** 	<p>۲۳</p> <p>سال چهارم، شماره ۱</p> <p>سال چهارم، شماره ۲</p>

۷. اهداف بنیان‌گذاران نشریه

در شماره اول ماهنامه دربارهٔ اهداف تأسیس صفاخانه و انتشار ماهنامه الإسلام چنین آمده است:

چون سال‌هاست دعوات عیسویه می‌گفتند که چرا اهل اسلام جواب ما را نمی‌دهند با آنکه از دول فرنگستان به بلدان اسلامی می‌آییم و اداره دعوت مفتوح می‌نماییم کرورها در سال مخارج این کار می‌کنیم، در هر سال کتب فراوان در رد اسلام طبع می‌کنیم و به دست اهل اسلام می‌دهیم از این جهت از غره شهر جمادی‌الآخر ۱۳۲۰ قمری در اصفهان به امر جناب مستطاب حامی الشریعة الغراء، مروج المله البیضاء، ملاذ الانام، مروج الاحکام، حجة الإسلام آقای حاج شیخ نورالله ثقة‌الإسلام دامت برکاته العالیه، اداره دعوت اسلامی به نام (صفاخانه) در محله جلفا دایر شده است. گفت‌وگوی دعوات اسلامی به مسیحیان و دعوات ایشان تحریر می‌شود و در این اوراق برای انتفاع مسیحیان و مسلمانان دور مندرج می‌گردد. امید داریم کم‌کم دعوات اسلامی به ممالک خارجه بفرستیم و حجت را بر اهل دنیا تمام کنیم (داعی‌الإسلام، ۱۳۲۰، در: ماهنامه الإسلام، س ۱، ش ۱: ۴-۵).

* دومین گفت‌وگوی محمدعلی حسنی با نماینده مسیحی در شیراز.

** امام جمعه حسین‌آباد، حاج‌آقا عبدالحسین موسوی این گفت‌وگو را در زمان غیبت محمدعلی حسنی انجام داد. وی دانشجویان تام‌الاختیار داعی‌الإسلام در صفاخانه اصفهان بود. این گفت‌وگو تنها گفت‌وگوی وی با نماینده مسیحی و نیز آخرین گفت‌وگوی انجمن صفاخانه است.

اما، متأسفانه این اهداف محقق نشد و نسل‌های بعدی «انجمن صفاخانه» اصفهان را به فراموشی سپردند.

نتیجه‌گیری

متون چاپ سنگی، همانند نسخ خطی، جزء مجموعه‌های نفیس و میراث علمی هر جامعه‌ای محسوب می‌شوند و زمین حاصل‌خیزی برای پژوهش و تحقیق هستند. ماهنامه *الإسلام* نیز از این جهت شایسته بازنگری و بررسی است. این ماهنامه، به رغم اینکه عمر نسبتاً کوتاهی داشته، اما با توجه به سرنخ‌های خوبی که در خود دارد، شناخت خوبی از یک دهه فعالیت بین‌الادیانی حوزه‌های علمیه در اختیار ما قرار می‌دهد و امتیازها و نواقص کار آنها را نمایان می‌کند. از این رو، شایسته است این ماهنامه به دقت ارزیابی شده و شخصیت‌های دخیل در آن به درستی معرفی شوند.

اینکه بزرگان مدرسه علمیه صدر، حدود یک قرن پیش، آشنایی طلاب با ادیان دیگر را یک ضرورت می‌دانستند و برنامه‌هایی برای تربیت و اعزام آنها به خارج از کشور داشته‌اند، قابل تحسین است. اما اینکه چرا این اهداف محقق نشد و چرا چنین ایده‌ای به تدریج فراموش شد، نیازمند بررسی و آسیب‌شناسی بیشتری است. اجمالاً در اینجا به برخی عوامل تاریخی و روان‌شناختی اشاره می‌کنیم:

الف. جریان انقلاب مشروطه، از یک سو، و فروکش کردن فعالیت تبشیری، از سوی دیگر، دغدغه‌های عالمان شیعه را تغییر داد و حوزه‌های علمیه را بیشتر درگیر مسایل سیاسی کرد. همچنین با هجرت محمدعلی حسنی به هند جریان «انجمن صفاخانه اصفهان» کاملاً به فراموشی سپرده شد.

ب. وجود برخی مخالفان در داخل کشور که از پخش این نشریه ممانعت می‌کردند. در این باره می‌توان به گلابه داعی‌الإسلام اشاره کرد که در یکی از شماره‌های *الإسلام* منتشر شد. وی خطاب به نماینده مسیحیت می‌گوید:

امیدواریم ما هم مثل شما نصاری در تمام روی زمین مجالس منعقد کنیم و دعوات اسلامی را به هر طرف بفرستیم؛ فرق این است که اهل ملت شما بیدارند و فواید دعوت و لزوم آن را فهمیده‌اند، لیکن اهل ملت ما هنوز در خواب غفلت‌اند، مثلاً جناب جلال‌المآب آقای علاءالدوله،

حکمران مملکت فارس، جای آنکه با ما همراهی کند، آنچه از مرسلات صفاخانه مقدسه به شیراز می‌رسد در دارالحکومه توقیف می‌کند و نمی‌گذارد منتشر شود ... (داعی‌الإسلام، ۱۳۲۱، در: ماهنامه‌الإسلام، س ۱، ش ۷: ۶-۷).

ج. به نظر می‌رسد علت دیگر، عملکرد سطحی و ضربتی مراکز دینی ماست. متأسفانه تاریخ گواه این است که ما به برنامه‌های بلندمدت و بنیادین به صورت گروهی تمایلی نداریم؛ همان‌طور که داعی‌اسلام در شماره‌های متعددی، در مقابل داعی مسیحی، به این حقیقت تلخ اعتراف می‌کند که «ما هنوز به ضرورت وجود چنین انجمن و دعوت‌خانه‌ها ایمان نداریم». در حالی که می‌توان با برنامه‌ریزی‌های جامع (که نیازمند سعه صدر فراوان است) همه پژوهش‌های فردی را در ذیل یک طرح کامل جمع کرد. در این صورت هر فردی به تناسب توان علمی و علاقه خود می‌تواند در تکمیل پازل معرفتی جامعه گامی معین بردارد و از موازی‌کاری بپرهیزد.

مشخصات نشر ماهنامه‌الإسلام:

آدرس جریده: اصفهان، مدرسه صدر^{۱۴}

همکاران: عبدالحسین موسوی،^{۱۵} سید محمدجواد^{۱۶}

تاریخ شروع انتشار: رمضان سال ۱۳۲۰ ه.ق.

تاریخ اتمام انتشار: ذی‌الحجه ۱۳۲۳ ه.ق.

دوره نشر: ماهنامه

شمارگان: ۱۷۰۰

سنوات نشر: ۱۳۲۰ ه.ق؛ ۱۳۲۱ ه.ق؛ ۱۳۲۲ ه.ق؛ ۱۳۲۳ ه.ق.

ویژگی‌های ظاهری:

خشتی (۲۲ × ۱۸)، دو ستونه، نستعلیق و نسخ، ۳۸ شماره، ۱۳ سطر.

قیمت روزنامه: یک‌ساله یک تومان در اصفهان و خارج از اصفهان به اضافه کرایه.

کتابخانه‌ها:^{۱۸} دانشگاه تهران، مجلس، مسجد اعظم.

جدول فاصله انتشار:

۱۳۲۰ ه.ق.

ذی الحجه	ذی القعدة	شوال	رمضان							
----------	-----------	------	-------	--	--	--	--	--	--	--

۱۳۲۱ ه.ق.^{۱۹}

ذی الحجه	ذی القعدة	شوال	رمضان	شعبان	رجب	جمادی الثانی	جمادی الاول	ربیع الثانی	ربیع الاول	صفر	محرم
----------	-----------	------	-------	-------	-----	--------------	-------------	-------------	------------	-----	------

۱۳۲۲ ه.ق.

ذی الحجه	ذی القعدة	شوال	رمضان	شعبان	رجب	جمادی الثانی	جمادی الاول	ربیع الثانی	ربیع الاول	صفر	محرم
----------	-----------	------	-------	-------	-----	--------------	-------------	-------------	------------	-----	------

۱۳۲۳ ه.ق.

ذی الحجه	ذی القعدة	شوال	رمضان	شعبان	رجب	جمادی الثانی	جمادی الاول	ربیع الثانی	ربیع الاول	صفر	محرم
----------	-----------	------	-------	-------	-----	--------------	-------------	-------------	------------	-----	------

پی نوشت ها

۱. از اساتید گرامی، آقای دکتر رضا گندمی نصرآبادی و آقای دکتر حامد ناجی اصفهانی و دوست ارجمندم، آقای مجید غلامی جلیسه به دلیل توصیه‌های سودمندشان تشکر دارم.
۲. میرسید احمد علوی عاملی، فرزند سید زین العابدین عاملی - از بزرگان امامیه مقیم جبل عامل - که بنا به دلایل نامعلومی خانواده وی از جبل عامل به ایران مهاجرت کردند؛ وی خاله‌زاده حکیم امیرمحمدباقر داماد مشهور به میرداماد - است، که مفتخر به شاگردی و دامادی وی شد، و تمام نسل موجود از خانواده میرداماد از نسل وی هستند. بنا بر حکایت‌های موروثی و بر جای مانده در نسل وی، او در دوران جوانی، جهت فراگیری تعالیم مسیحی و زبان عبرانی به عنوان مستخدم وارد یکی از دیرهای مسیحی جبل عامل شد و پس از استفاده وافر از کتابخانه آنجا و اندوختن معارف مسیحی از آنجا خارج شد و گویا به اصفهان مهاجرت کرد. از وی پنج رساله در رد مسیحیت و دفاع از اسلام به جای مانده که عبارت‌اند از: ۱. صواعق رحمان در رد یهود؛ ۲. لمعات ملکوتی؛ ۳. لوامع ربانی؛ ۴. مصقل صفا؛ ۵. رساله‌ای در دفاع از مصقل صفا. نک: ناجی اصفهانی، ۱۳۸۶: ۴۷۶.
۳. در برخی منابع نام وی پفاندر ثبت شده، اما از آنجایی که حرف P در ابتدای این اسم آلمانی تلفظ نمی‌شود، صحیح نیست.
۴. مرحوم آقا بزرگ تهرانی در الدرریمه و منزوی در فهرستواره ردیه‌های این دوره را معرفی کرده‌اند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. *مفتاح النبوه*، ملا محمد رضا همدانی، معروف به کوثر علی شاه (۱۲۴۷ ه.ق.) (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۵۲/۲۱)؛
۲. *سیف الامه و برهان الملّه*، ملا احمد نراقی (۱۲۴۴ ه.ق.)؛
۳. *لسان الصدق*، شیخ علی بن عبدالله بن علی بحرانی (۱۳۱۸ ه.ق.) (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۵/۱۸)؛
۴. *لسان الحق و میزان الصدق*، النواب المیر محمد حسنعلی خان بهادر، والی حیدرآباد سند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۲/۱۸)؛
۵. *راد الشبهات الکفار*، محمدعلی بن علامه بهبهانی (۱۱۴۴-۱۲۱۶ ه.ق.)؛
۶. *ردّ پادری*، آقا محمدباقر بهبهانی (م. ۱۳۳۲ ه.ق.) نوه وحید بهبهانی (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۴/۱۰)؛
۷. *رد پادری*، سید محمدتقی بن امیر مؤمن حسینی قزوینی (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۵/۱۰)؛
۸. *ردّ پادری*، حسین علی شاه (۱۳۳۴ ه.ق.)، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۵/۱۰)؛
۹. *ردّ پادری*، میر محمدحسین بن عبدالباقی خاتون آبادی (م. ۱۲۳۳ ه.ق.)، (الذریعه: ۲۱۵/۱۰)؛
۱۰. *ردّ پادری*، محمدعلی بن آقا محمدباقر کرمانشاهی، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۵/۱۰)؛
۱۱. *ردّ پادری*، ملا علی اکبر بن محمدباقر ایجی اصفهانی (م. ۱۲۳۲ ه.ق.)، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۵/۱۰)؛
۱۲. *ردّ پادری*، میرزا عیسی بن حسن فراهانی (م. ۱۲۳۸ ه.ق.)، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۵/۱۰)؛
۱۳. *ردّ به پادری*، محمدحسین اصفهانی (پیش از ۱۲۳۵ ه.ق.) (منزوی، ۱۳۸۳: ۳۰۸/۹)؛
۱۴. *ردّ نصارا*، محمدخلیل بن محمدشرف اصفهانی قاینی (د. ۱۱۳۶ ه.ق.) (منزوی، *فهرستواره کتاب‌های فارسی*، ۳۱۷/۹)؛
۱۵. *ردّ نصارا*، از مؤلف ناشناس، پیش از ۹ شعبان ۱۲۳۴ ه.ق. که تاریخ نسخه مرعشی است. در آن از کتاب «فلیپ پادری» یاد کرده، که کتابی را در پاسخ ردّ «احمد بن زین العابدین» به لاتین نگاشته بود و سپس آن را به عربی برگردانده و به ایران فرستاد (منزوی، ۱۳۸۳: ۳۱۷/۹)؛
۱۶. *ردّ میزان الحق*، نجف‌علی بن حسن قلی تبریزی، که آن را در ۲۲ ذی‌الحجه ۱۲۸۷ ه.ق. در قسطنطنیه به پایان برده است. در یک «مقدمه» و ۵ «میزان» که هر میزان مشتمل بر ۱۰ «معیار» است (منزوی، ۱۳۸۳: ۳۱۷/۹)؛
۱۷. *ردّ هنری مارتین*، از مؤلف ناشناس، در پاسخ به هنری مارتین، کشیش انگلیسی (منزوی، ۱۳۸۳: ۳۱۹/۹)؛
۱۸. *رساله در اثبات نبوت*، محمد ابراهیم بن حسین حسینی (اصل این رساله که میرزا ابراهیم به عربی نوشته در دسترس ما نیست، ترجمه انگلیسی این رساله همراه با ترجمه انگلیسی رساله‌های دیگر در این زمینه در کتاب یادشده آمده است. نک: حایری، *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب*: ۵۲۳)؛
۱۹. *اثبات النبوه*، میرزا عیسی خان قائم‌مقام (م. ۱۲۳۹ ه.ق.)، از نویسندگان درباری که هم‌عصر هنری مارتین بود و در پاسخ به نوشته‌های وی این رساله را نوشته، اما اجل امان نداد که رساله خود را تمام کند (همان: ۵۳۲)؛
۲۰. *اثبات النبوه الخاصه*، محمدجعفر بن صفرخان بن عبدالله بیگ همدانی، ملقب به مجذوب‌علی شاه کبودرآهنگی (از شاگردان ملامهدی نراقی و میرزای قمی)، نسخه خطی آن در کتابخانه آستان قدس موجود است (همان: ۵۳۹)؛

۲۱. هدایه الجاهدین، ملا محمدتقی بن محمدحسین تاجر کاشانی تهرانی (همان: ۵۳۹)؛
۲۲. حجة الاسلام، ملاعلی نوری مازندرانی (م. ۱۲۴۶ ه.ق). مؤلف از دانشمندان معروف نیمه اول قرن ۱۳ بود و در اصفهان می‌زیست (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۵۷/۶ فهرست کتابخانه مجلس: ۵۹/۶، شماره نسخه ۲۰۶۵).
۵. از جمله دیگر آثار کشیش تیزدال می‌توان به *مراسلات دینی، مهمان و مهماندار* و *برهان بطلان فخرالاسلام* اشاره کرد. نک: داعی‌الاسلام، ۱۳۲۱، در: *ماهنامه‌ی اسلام*، س ۱، ش ۷: ۲.
۶. چاپ سنگی، خط نسخ، قطع وزبری، ص ۲۴۵، هند، لاهور ۱۸۹۹م؛ نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه وزارت امور خارجه موجود است. گزارش فوق بر اساس نسخه کتابخانه مجلس است.
۷. نگارنده هنوز اثری از ساختمان و بنای این مرکز پیدا نکرده است؛ سپاس گزار خواهیم شد در صورتی که خوانندگان محترم اطلاعاتی درباره‌ی آن داشته باشند، اینجانب را مطلع کنند.
۸. علت توقیف هنوز برای نگارنده مشخص نشده است.
۹. خوشبختانه از این عالم پرکار و دانشمند فرزانه، که به حق فرزند زمان خویش بود، زندگی‌نامه خودنوشتی باقی است که به درخواست نصرت‌الله نوریانی برای هفته‌نامه *آیین اسلام* نوشت و در شماره ۱۱۷ آن منتشر شد. برای اطلاعات بیشتر نک: مجد، ۱۳۸۹.
۱۰. گفت‌وگوی وی با حاج محمدجواد در شماره نهم همان سال درج شده است.
۱۱. *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ*: زن جوان (اعم از دوشیزه یا عروسی کرده): (حییم، ۱۳۶۰: ۳۹۵).
۱۲. *بَتُولَةٌ* (Virgin)، آیه این است: و آن دختر بسیار نیکومنظر و باکره بود، و مردی او را نشانخته بود. پس به چشمه فرو رفت، و سبوی خود را پرآب کرده بالا آمد (پیدایش: ۲۴: ۱۶).
۱۳. نگارنده هنوز هیچ رد پایی از آثار وی به دست نیاورده است.
۱۴. مدرسه صدر بازار از جمله مدارس مهم عصر قاجار و نیز حوزه علمیه کنونی اصفهان است که محمدحسین خان صدر اصفهانی در اواسط نیمه اول قرن سیزدهم در بازار بزرگ اصفهان آن را بنا کرد.
۱۵. عبدالحسین موسوی امام جمعه حسین آباد اصفهان بود.
۱۶. اطلاعات بیشتری از هویت وی نداریم. وی در گفت‌وگوی دهم که در شماره‌های ۹-۱۰ از سال دوم درج شده نماینده مسلمانان بوده است.
۱۷. در اطلاعیه‌ای در پایان شماره دوم از سال سوم چنین آمده است: این چند کلمه بر حامیان جریده مقدسه «*اسلام*» مکشوف باد که این اوراق ملیه در هر نمره، ماهیانه یک سنگ که عبارت از هفتصد نسخه است از طبع بیرون می‌آید و چهارصد نسخه از آن می‌ماند فقط سیصد نسخه منتشر می‌شود. از میان سیصد نفر مشترکین هم بسیاری با کمال بی‌شرمی از ادای قلیل قیمت سالیانه مضایقه می‌کنند.
۱۸. کامل‌ترین مجموعه (۳۸ شماره) این ماهنامه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. کتابخانه مجلس نیز تنها یک شماره از آن را دارد که ناقص است (س ۳، ش ۵). در کتابخانه مسجد اعظم ۲۴ شماره نخست این ماهنامه در دو مجلد موجود است.
۱۹. در ماه‌های جمادی‌الثانی، شعبان و رمضان، در هر ماه، دو شماره از این روزنامه به چاپ رسیده است.

نمونه‌ای فاخر از گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت: ماهنامه الإسلام / ۷۱

تیزدال، کلر (۱۸۸۹). *ینابیع الإسلام*، چاپ سنگی، هند: لاهور.
حایری، عبدالهادی (۱۳۶۷). *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دورویه تمدن بورژوازی
غرب، تهران: امیرکبیر.*

حییم، سلیمان (۱۳۶۰). *فرهنگ عبری - فارسی*، چاپ دوم، تهران: انجمن کلیمیان.
داعی‌الإسلام، محمدعلی (۱۳۲۵). «زندگی‌نامه خودنوشت»، در: *آیین اسلام*، ش ۱۱۷.
_____ *ماهنامه الإسلام (۱۳۲۰-۱۳۲۳)*. اصفهان: صفاخانه اصفهان.
مجد، مصطفی (۱۳۸۹). *زندگی، افکار و آثار مؤلف فرهنگ نظام*، بندرعباس: دانشگاه آزاد واحد
بندرعباس.

منزوی، احمد (۱۳۸۳). *فهرستواره کتاب‌های فارسی*، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
ناجی اصفهانی، حامد (۱۳۸۶). *برگی از مناظره‌های اسلام و مسیحیت در روزگار صفویان در اصفهان
(مجموعه مقالات همایش اصفهان صفویه)*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.

